

Lymbus

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

Budapest
2025

*„ha főbb iskoláinkban az országászati tudományt terjesztjük,
inkább mint bármi más, eszközöljük Magyarország fejlődését”*

**Hunfalvy Pál V. Ferdinánd király születésnapja alkalmából tartott beszéde
a késmárki líceumban (1846)***

Hunfalvy Pál 1846-ban három ünnepi beszédet is tartott a késmárki evangélikus líceumban; pontosabban három ebből az esztendőből keltezett beszédének a kézírata maradt fenn a hagyatékában. E három közül kettőt a Lymbus néhány évvel ezelőtti évfolyamában tettem közzé.¹ A szövegközlésük bevezetője részletesen szól Hunfalvy Pál jelenleg Lőcsén őrzött kézírati hagyatékáról, valamint a később nemzetközi elismertségre szert tevő tudós életútjának a viszonylag kevésbé ismert és kutatott korai szakaszáról, különös tekintettel a késmárki éveire, így itt elég csupán vázlatosan összefoglalnom mindazt, ami a jelenlegi forrásközlés életrajzi kontextusba helyezése szempontjából relevánsnak tekinthető. Az 1810-ben közrendű cipster családba született Hunfalvy (eredetileg: Hunsdorfer) Pál – két, Miskolcon abszolvált gimnáziumi év kivételével – a szülőhelyéhez közeli késmárki líceumban végezte a közép- és felsőfokú tanulmányait (beleértve az utóbbival azonos bölcsészeti, jogi és teológiai évfolyamokat), majd szűk egy évtizednyi távollétet követően 1842-ben tért vissza Késmárkra, ahol előbb a jogi katedra professzora lett, majd 1846-tól az ekkor már kerületi líceumként működő iskolakomplexum rektorává választották. Az iskolatörténet gyakorlatilag Hunfalvy Pál tanári és igazgatói működéséhez kapcsolja a 16. századi alapítású evangélikus tanintézmény fénykorát.² Ebben az időben, 1846-ban csatlakozik a tantestülethez Hunfalvy Pál öccse, a bátyjához hasonlóan nemsokára szintén nemzetközi hírnű tudóssá avanzáló Hunfalvy János is, aki a németországi egyetemi peregrinációjából már arra tér haza, hogy bátyja többéves fáradozásai eredményeképp ekkor hozzák létre – a korabeli hazai evangélikus tanintézetek között egyedülként – a líceum második jogi tanszékét, amelynek katedrájára a fiatalabb Hunfalvyt választják meg professzornak.

Az 1850-es évektől mindinkább nyelvészeti szakkérdésekkel foglalkozó Hunfalvy Pál 1848-ig megjelentetett – kisszámú – írása jellemzően esztétikai és jogtudományi témákat tárgyal. Amíg az utóbbiak nyilvánvalóan szorosan kapcsolódtak késmárki tanári működéséhez, az előbbieket nagyjából klasszika-filológiai tárgyú vagy azzal összefüggésben születő publikációk voltak. Noha Hunfalvy életútját tulajdonképpen végigkísérte az antik görögség klasszikus öröksége iránti elmélyült érdeklődés és elkötelezettség – miáltal a viszonylag kevés képviselővel büszkélkedő hazai *neohumaniz-*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ LAJTAI, 2020.

² PALCSÓ, 1893, 65–68; LIPTÁK, 1933, 102.

mus egyik prominensének tekinthető³ –, életrajzírói e kérdésre elenyésző figyelmet fordítottak. A téma részletesebb kifejtése nélkül a jelen forrásközlés szempontjából elsősorban azt érdemes kiemelni, hogy minden jel szerint Hunfalvy hellénség iránti érdeklődésének a homlokterébe az 1840-es évek második felében a szépirodalmi, művészetelméleti vagy esztétikai kérdésekhez képest mindinkább az ókori görög filozófia *politikai* témájú szövegei kerültek, elsősorban azokat igyekezett a korabeli magyar olvasóközönséggel akár kivonatolva, akár többé-kevésbé szöveghű fordításban megismertetni.

Szintén nincs mód itt részletezni a döntően tudósként elhíresülő Hunfalvy Pál személyes kapcsolódását a közéleti cselekvés értelemben vett korabeli politikához, amire közrendű származása miatt tulajdonképpen 1848-tól nyílt lehetősége. Feltétlenül említést érdemel azonban, hogy a forradalom és szabadságharc idején az első népképviselői országgyűlés tagjává a szülőföldjén megválasztott Hunfalvyt a közéleti szerepvállalás mellett maguk a napi politikai események is élénken foglalkoztatták, ahogy azt a posztumusz kiadott naplója⁴ mellett – a nagyobbbrészt ismeretlen, részben alig elemzett – politikai publicisztikája⁵ is mutatja, amely utóbbi ráadásul bővelkedett az elméleti kérdésfelvetésekben. Az általa a politika tárgykörébe tartozónak tekintett teoretikus megnyilatkozásainak nem elhanyagolható része ugyanakkor kéziratban maradt, illetve a forradalom előtt megjelentetett írásai olvasható. Lényegében az előbbiekre közé tartozik az alábbi forrásközlés is, amelynek szűkebb témája az úgynevezett „országászat” főiskolai oktatása melletti érvek és ellenérvek számbavétele.

Annak megválaszolására előtt, hogy Hunfalvy valójában mit értett „országászat” alatt, előbb annak kérdését szükséges körüljárni, hogy maguk a kortársak mit ért(het)tek alatta. A nyelvtörténeti kutatások szerint az *országászat* szóalak első előfordulása⁶ az utókor által már elsősorban szótárszerkesztőként ismert, élete nagy részét mindazonáltal különféle törvényszéki hivatalban töltő Fogarasi János kétnyelvű jogi szakszótárában olvasható,⁷ mégpedig – jellemző módon – a *politia* szócikk alpontjaként szereplő *politica* magyarításaként. Fogarasi értelmezésében a „politika” értelmű *országászat* két dolgot is jelenthetett: 1. „országstudomány”-t, 2. „országatlattudomány”-t. Amennyiben pedig e latin–magyar bilingvis szótár *status* címszavához lapozunk, azt találjuk, hogy annak a harmadik, „ország” jelentése alatt Fogarasi elkülöníti egymástól az „országleírás” értelmű *statisticát* az „országstudomány” értelmű *politicától*.⁸ E két szótárcikkből, sőt magának a szótárnak a címéből is elég nyilvánvaló tehát, hogy a korabeli magyar nyelvhasználat kifejezetten a *politika* fogalom (illetve annak egyik jelentésköre) megnevezéseként használta ezt az aránylag rövid ideig divatozó neologizmust. Hunfalvy Pál mindazonáltal a maga részéről viszonylag hosszú ideig ragaszkodik az *országászat* (és

³ KORNIS, 1927, II, 272–273.

⁴ HUNFALVY, 1986.

⁵ VÖ. LAJTAI, 2023.

⁶ SZILY, 1902, 247.

⁷ FOGARASI, 1833, xiv, 33.

⁸ Uo., 45.

képzős változatainak) szóalakjához. Hogy azonban ő is egészen biztosan „politika”-t értett alatta, arról számos nyomtatott és kéziratos forrás tanúskodik, amelyek között ugyanakkor az egyik kivételesen nem a görög eredetű szokásos terminus, hanem annak kortárs német fordításával igyekezett megvilágítani, hogy Hunfalvy miként érti azt. Erdemes hosszabban is idézni ebből az informatív magánleveléből, amelyben az akkor már két esztendeje késmárki jogprofesszorként működő Hunfalvy arról tájékoztatja a Pesten élő barátját, a Magyar Tudós Társaság titoknokaként és a hazai tudományos élet szervezőjeként a kor egyik prominens értelmiségijének számító Toldy (1847-ig: Schedel) Ferencet, hogy milyen tárgyakat kell hivatásszerűen előadnia. „Tanítom (ne neves: körülmények megkívánják, eszmék parancsolják, csak úgy állhat fenn evang. egyházunk, mely legalább szégyenére nincsen a honnak) a magyar törvényeket és az országászatot – Staatswissenschaften – tehát, hogy csak neveket soroljak elő, a nélkül hogy az általok megjelelt fogalmak terjét és beljét csak igével is megillessen, jus publicumot, criminalét, ecclesiasticumot, montanisticumot, ezeket hetenkint 14 órában, az országászatot 6ban.”⁹ Két szempontból is fontos témánk szempontjából ez az idézet. Egyrészt amiatt, hogy kérdést vet fel, miért a *Staatswissenschaften* szakkifejezéssel magyarázza Hunfalvy Toldynak az „országászat” fogalmát, amikor az összes többi, a következő hónapokban és években szintén hozzá írott leveleiben következetesen mindig a *politika* (és alakváltozatai) megnevezéssel értelmezi ezt az általa előszeretettel és következetes változatlansággal használt magyar neologizmust. Talán az lehet ennek az elsődleges oka, hogy Toldy, aki ugyan bölcsészeti és orvosi stúdiumokat igen, ám jogi tanulmányokat nem folytatott, akadémiai titoknokként nem sokkal korábban maga is részt vállalt jogi szakszótár kiadásában. Következésképp, ha valaki nagyon is tisztában lehetett azzal, hogy a korabeli magyar jogi terminológia mennyire nem volt még kiforrott, az éppen Toldy volt,¹⁰ ezért világosabb, azaz kevesebb félreértésre okot adó lehetett számára a szabatos német szakkifejezés értelme, mint a tágabb jelentésmezőt lefedő, így többféleképpen is érthető *politikáé*. Ezzel szorosan összefügg továbbá az idézet tartalmának a kontextusa, amelyből teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy Hunfalvy és (legalábbis a jogot végzett) kortársai számára az *országászat*, azaz a *politika*, ha nem is kizárólagosan, de egy bizonyos, jól körülhatárolható regiszterben kifejezetten egy akadémiai-egyetemi *stúdiumot* jelentett.¹¹ Más szóval, egy olyan speciális tudomány-szakot, amelyet a katolikus felsőfokú oktatási intézményekben (azaz az ország egyetlen

⁹ Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1844. április 30. (Késmárk) – MTA KIK Kt. A megnevezett latin terminusok mai magyar megfelelője (a felsorolás sorrendjében): közjog, büntetőjog, egyházjog, bányajog.

¹⁰ SCHEDEL, 1843.

¹¹ A „hatalomgyakorlás”/„kormányzás” értelemben vett politikafogalom megnevezésére a korabeli magyar nyelvhasználat ugyanis jellemzően az *országglás* vagy *országglat* neologizmust alkalmazta. Az 1848-ban felálló első magyar felelős kormány belügyminisztériumának egyik osztályát is *országglatinak* nevezték például. Vö. F. Kiss, 1987, 213–215. A tisztánlátást mindenesetre nem könnyíti, hogy némelyek – feltehetőleg épp a többszörös szótáríró, fent említett Fogarasi nyomán – az „országászat” (stúdium) és „országglás”/„országglat” (praxis) viszonylag jól elkülönülő fogalmait egybemosó *országglászat* kifejezést is használni kezdték, amit azonban már a kortársak között is volt, aki kifogásolt. Lásd FOGARASI, 1839, 3; SZILY, 1908, 540. Illetve vö. 29: *Magyar törvény*, In: *Figyelmező*, (1839) 25. sz. 406.

egyetemén és az 1777-es Ratio educationis óta felállított jogakadémiákon), valamint a többszintű oktatási komplexumként működő protestáns tanintézmények (tehát a református kollégiumok és az evangélikus líceumok) jogi tanfolyamain már évtizedek óta tantervszerűen oktattak. Joggal merül fel a kérdés, hogy voltaképpen milyen stúdiumot értettek „politika” elnevezés alatt a korban. Annál is inkább érdemes ezt tisztázni, mert ugyan magáról a tananyag értelemben vett diszciplínáról tud a hazai jogtörténetírás, különös módon annak tartalma jellemzően reflektálatlanul marad, vagy egyenesen félreértik. Annak ellenére alakult így, hogy lényegében már az Eckhart Ferenc által írt egyetemtörténeti monográfiából is kiolvasható – ha nem is definíciószerűen –, hogy a Habsburg Birodalomban, így tehát hazánkban is a 18. század második felétől a mai fogalmaink szerint nagyjából a közigazgatás/államigazgatás és a hozzá szorosan kapcsolódó közgazdasági, kereskedelmi, pénzügyi tanokat magában foglaló tudásterületeket értették a *politico-cameralis*, *politialis* és *cameralis* vagy röviden *politikai tudományok* egyetemi-akadémiai oktatása alatt.¹² Ilyen tárgy létezett nemcsak a katolikus egyetem jogi karán és tananyagukat vele a 1806-os Ratio educationis óta összhangba hozó hazai jogakadémiákon, de a két Ratio rendelkezéseit egyébként elutasító protestáns felsőfokú tanintézményeink jogi évfolyamain is. Hogy azonban a jogi képzést (is) nyújtó egyes tanintézmények „politika”-óráin a reformkor idején egy-egy professzor konkrétan mit tanított, az természetesen kiterjedt, mikroszintű vizsgálatokat igényelne, már amennyiben azt a fennmaradt forrásanyag egyáltalán lehetővé teszi.¹³ Bizonyosnak látszik, hogy egyfelől maga a *kameralizmus* és annak akadémikus ismeretanyaga a 19. század közepe felé haladva már mindinkább elavulttá kezdett válni. Másfelől az is nyilvánvalónak tűnik, hogy legalábbis a protestáns tanintézetekben nem feltétlenül a bécsi egyetemen részletesen kidolgozott (Johann Heinrich von Justi és főleg Joseph von Sonnenfels nevével fémjelzett) kameralista tanokat (vagy nem csak azokat) oktatták a „politika” néven tartott stúdium előadói. A hazai protestáns politikatanárok közül többekről tudható ugyanis, hogy olyan északnémet protestáns egyetemeken elsajátított tudással felvértezve tértek haza, amelyek professzorai más típusú, történeti és elméletorientáltabb ismereteket oktattak (különösen Halléban és Göttingenben).¹⁴ Hunfalvy ugyan nem tanulhatott németországi egyetemen, ám késmárki hallgatóként, majd tanárként a líceum kivételesen gazdag könyvtárát használva az ókori klasszikusoktól kezdve a kurrens államelméletekig alapvető forrásműveket és szakkönyveket forgathatott¹⁵ – köszönhetően például annak, hogy a hazai (leíró államtudomány értelemben vett) *statistik*írás atyja, a késmárki születésű, majd egyetemi stúdiumait Göttingenben végző

¹² Vö. például ECKHART, 1936, 74–76, 155–156, 162–164 et passim. A kérdést a vonatkozó szakirodalom alapos kritikájával kiegészítve újabban megnyugtatóan tisztázza: KOI, 2014, 26–27, 48–52, 172.

¹³ Ezt a kérdést járja mindazonáltal körül markáns eszmetörténeti fókusszal a 18–19. század fordulójáig tekintve át a fontosabb hazai felsőoktatási intézményekben használt kézíratos jegyzeteket az alábbi, megjelenés előtt álló tanulmány: BODNÁR-KIRÁLY, 2025. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy írását a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ A diszciplináris értelemben vett *politika* alapvetően kétféle fogalmáról (beleértve az eszmetörténeti előzményeket és intézményes hátterüket) részletesen lásd BODNÁR-KIRÁLY, 2018; BODNÁR-KIRÁLY, 2025.

¹⁵ HÚNFALVY, 1841, 263–264.

pesti egyetemi tanár, Schwartner Márton 1823-ban bekövetkezett halálával az egykori alma materére hagyta a 12 ezer kötetből álló magánkönyvtárát.¹⁶

Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek küldött 1840-es évekbeli levelei további szempontok miatt is fontos forrásai a késmárki jogprofesszor és az *országászat* mint stúdium kapcsolatának. Kiderül belőlük többek között az is, hogy a szülőföldje és alma matere iránt érzett mély elköteleződése és reflektált ragaszkodása ellenére folyamatosan arról tájékoztatja levelezőpartnerét, hogy elkívánczik a késmárki jogi katedráról. Ennek okát jellemzően folyamatos iskolai leterheltségével indokolta, ami miatt alig jutott ideje szellemi alkotómunkára, ám vélhetően az is szerepet játszhatott ebben, hogy kiemelkedő regionális intellektuális centrum volta ellenére Késmárk periferikus helyzetben volt a mindinkább Pest-központú és egy jó ideje immár programszerűen (és normatív szempontból is elvártan) magyar nyelvű szellemi élet fősodrához képest. A levelezésből kiolvashatóan Hunfalvy vagy a Magyar Tudós Társaság könyvtárhoi állását ambicionálta (amelyet, ideiglenesen és mindinkább terhesnek érezve, maga Toldy Ferenc töltött be), vagy pedig a pesti egyetem görögprofesszora szeretett volna lenni. Két 1845-ös levelében is előkerül azonban, hogy a debreceni református kollégium *politika* katedrájára is pályázott, mégpedig két ízben is, ám nem járt sikerrel.¹⁷ Késmárkkal ellentétben Debrecenben ugyan már 1839-ben hivatalos döntés született egy második, kifejezetten a „politikai tudományoknak” szentelt jogi tanszék felállításáról, ám annak betöltése 1842 októberében és 1845 tavaszán is kudarcha fulladt (1845 októberében sikerült aztán végül alkalmasnak ítélt jelöltet találni, aki azonban a külföldi tanulmányútja miatt 1849 előtt nem foglalta már el a székét).¹⁸ Ennél a karriervonatkozásnál is fontosabb azonban a témánk szempontjából, hogy leveleiben Hunfalvy arról is folyamatosan értesíti Toldyt, hogy milyen „politikai” témájú kéziratokon dolgozik. A levelezésük utolsó szakaszából továbbá az is nyilvánvalóvá válik, hogy Hunfalvy ekkor már kifejezetten azért hozza elő újra és újra Toldynak a témát, mert az utóbbi (elégségesnek feltételezett) lobbijerején keresztül próbált volna kiadót találni a készülöben lévő, illetve már elkészült „politikai” tárgyú írásainak. Ennek során Hunfalvy levélről levélre nevesíti nemcsak a tervezett, illetve születöben lévő országászati témájú kézirateit, hanem arról is elmélkedik, hogy ő maga mit ért az *országászat* fogalmán. Kezdve az előbbivel, a publikálásra szánt kézirateok kérdésével. Ugyan a Toldy hagyatékában fennmaradt levelezésükben Hunfalvy legelőször egy 1844 őszén keltezett misszilisében utal arra az „állami” és „társodalmi” országászatot szóba hozva,¹⁹ hogy velük összefüggésben Arisztotelész etikai, politikai és jogi tárgyú szövegeit tanulmányozza, azonban a szóban forgó kéziratei tárgyat majd csak egy három évvel késöbbi levelében konkretizálja az alábbi kontextus keretében: „Tudod, hogy régibb idöktöl fogva Plató és Aristoteles társodalmi tanai

¹⁶ LIPTÁK, 1933, 120.

¹⁷ „Debrecenben a’ politika kathedrájára kétszer vágyakoztam ’s kétszer kudarcot vallottam” – Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1845. október 26. (Késmárk) – MTA KIK Kt.

¹⁸ Az új jogi tanszéken oktatóndó tárgyakról és a pályázó hat jelöltröl lásd SZENTPÉTERI KUN, 1931, 5–6; MAGYAR, 2024, 32–33. Az 1842-es választáshoz vö. NAGY, 1984, 159.

¹⁹ Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1844. szeptember 17. (Késmárk) – MTA KIK Kt.

tanulmányim tárgyai valának, s hogy már többször készültem belőlök valamit a' közönség elibe adni. Valahára megegyeztem magammal, és „Országászati Tanulmányok” (politische studium) név alatt több ha nem köteteket de füzeteket szándékozom kiadni, az az, kiadatni, mert magam erszényéből az nem telik. [...] Rögtön ezen dolgozat után Országászati kézikönyvem fog készülni, mellyel szinte már adósa vagyok hazámnak, s melyre több év óta minden tanulmányom [...] célzott. Ha becsületes kiadót találhatok, ennek azon kézikönyvet is átadnám [...].”²⁰ Már ez utóbbi misszilisben is szóba kerül az első („Országászati Tanulmányok” című) könyvkézirat tartalma, hogy azt a pár hónappal később íródott levelében még részletesebben ismertesse Toldyval, akinek végül a jelek szerint nem sikerült kiadót találnia sem ennek, sem Hunfalvy másik említett kéziratának. Mit is foglalt volna magában Hunfalvy „Országászati tanulmányai” című kötete? Elmondása szerint alapvetően Arisztotelész *Politikáját* és etikáját (*Nikomakhoszi etika*), illetve Platón *Politikáját*.²¹ Hunfalvy továbbá mindkét szóban forgó levelében azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy – Toldy elvárásaival szemben – nem szó szerinti, hanem – a saját szavaival – „dologfordítás”-t készített, azt ambicionálva, hogy általuk „a' politikai magyar tudományt, mennyiben rajtam állhat, egyenesen mint talapra épitem”.²² Az – egyszer „országászati”, másszor „politikai”-nak nevezett – kézikönyvének tartalmáról ellenben semmit nem ír, csupán röviden annyit jegyez meg róla: „[a]mely szerint már jövő évben tanítani fogok”.²³ A kézirati hagyatékában mindazonáltal szerencsénkre fennmaradt egy „Országászati” című, 30 ív terjedelmű és 189 paragrafusból álló (nem tökéletesen letisztázott és nem is teljesen befejezett) jegyzet.²⁴ Mivel ez szinte bizonyosan azonosnak tekinthető a levelekben említett kézikönyvével (vagy legalábbis egy kéziratváltozatával), következésképp – amennyiben ténylegesen is azonosnak tekintjük az utóbbit a hagyatékban fennmaradt kéziratossal – ennek a tartalma egészen pontosan ismerhető. És valóban: e kéziratnak a szövege szerkezetében és tartalmi felépítésében alighanem megfelel mindannak, ami a fentebb definiált értelemben egy korabeli „politika”-tankönyvtől elvárható volt, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy Hunfalvy országászfelfogása jelentősen tágabb és elméletileg is jóval kidolgozottabb volt annál, mint amit a hazai kortársai ért(het)tek a szóban forgó stúdium alatt.

A jelen közlemény keretében nincs mód arra, hogy részleteiben körüljárjam a Hunfalvy-féle, meglehetősen összetett politika/országászfogalom tartalmi elemeit, beleértve a mából tekintve diszciplinárisan erősen szerteágazó vonatkozásait is, annyi azonban feltétlenül rögzítendő, hogy a késmárki jogprofesszor kifejezetten tágan értette a kérdéskör tudományterületi domíniumát. Ahogy azt az alábbi forrásközlésben expressis verbis

²⁰ Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1847. november 27. (Késmárk) – MTA KIK Kt.

²¹ Ezeket mindazonáltal előbb-utóbb és külön-külön mégis sikerült megjelentetnie. Vö. HUNFALVY 1848; 1850–51; 1873.

²² Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1848. március 3. (Késmárk) – MTA KIK Kt.

²³ Uo.

²⁴ Národné hospodárstvo (Országászat), asi 1848, rukopis – ŠAP SAL Archív Pavla Hunfalvyho, inv. č. 365, kart. 5 (Právo, ústavnosť, národné hospodárstvo). Tovább árnyalja a stúdiumként értett politika mai diszciplináris besorolhatóságának bizonytalanságát, hogy a kézirat címét a hagyatékot a jelenlegi őrzési helyén 1996-ban rendező Ivan Chalupický viszont a *nemzetgazdaság* kifejezéssel fordította szlovákra.

leszögezi: számára „az országászati tudomány [...] az embertannak része, akár maga, ha tetszik, az embertan”. E homályosnak ható definíciót segít közelebbről megvilágítani a fentebb említett kézikönyve, ahol annak 14. §-ában az „embertan” (ekkor már: „emberészet”) mögött zárójelben az „anthropologia” terminus olvasható, miáltal világossá válik, hogy Hunfalvy a korabeli tudományok filozófiai rendszertanának osztályozását követte, amelyben az ember fiziológiai, pszichikai, morális/jogi, valamint szociális-gazdasági vonatkozásaival közvetlenül foglalkozó tudománysszakok minősültek *antropológiáinak* (szemben az összes többi, *ontológiai*nak tekintett diszciplínával). Hunfalvy az alább közölt beszédét megelőző esztendőben íródott levelében pedig – igaz, nem a stúdium, hanem a görög politikaelméleteket bemutatni szándékozó írásai kapcsán – úgy fogalmazott, hogy „Aristotelesi munkám [...] „Országászat” (politica), de nem ám »ravaszság vagy kupaktanakodás tana« hanem igazán a' társadalom és állam tudománya. Platon és Aristoteles dajkálnak – ah a' két embert a' társadalom részéről nem érti még a világ!”²⁵ A még egy évvel korábban kelt misszilisében pedig az alábbiakat fejtegeti pesti levelező-partnerének: „Országászati vagyis politikai eszmék korában élünk, melyben ki szólni akar, szoljon a hogy illik. Az országászat azon köre, melyet én állami országászatnak neveznék, amúgy ki van ugyan már jegyezve, bár betöltve nincsen: ámbátor uj meg uj akarat ötlik fel a' határjelek elmozdítására: hanem a' társadalmi országászatban inasok vagyunk, oly annyira, hogy a' legsürgetőbb kérdésekre, mondhatom olyanokra sem, melyek hatalmas élüket torkunknak irányozzák, nem birunk kielégítő felelettel.”²⁶

E fenti, részben pozitív, részben negatív definíciós műveletekhez három megjegyzést szeretnék csupán fűzni. Egyrészt Hunfalvy nyilvánvalóan elégedetlen volt a korabeli hazai, sőt nemzetközi *országászati* diskurzus tartalmával, jól érzékelhetően arra törekedett ugyanis, hogy azt új keretek közé helyezze. Intellektuális elégedetlensége ráadásul a tárgykör széles körű ismeretén nyugodott, tekintve, hogy magában az országászati kézikönyvében félszáznál több elméletalkotóra hivatkozott név szerint az ókortól a kortársi jelenig. Ahogy az alábbi közleményből is kiderül, Hunfalvy az eredeti forrásokból sokszor szó szerint idézve vitatkozott a legnagyobb klasszikusok általa sommásnak vagy anakronisztikusnak ítélt megállapításaival, lett légyen szó Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájáról* vagy Hegel *Jogfilozófiájáról*, amely utóbbit egyébként – ahogy arról egy a hagyatékában fennmaradt másik kézirat tanúskodik²⁷ – alaposan kijegyzetelt magának.

Másrészt – és ez nemcsak a hagyatékában fennmaradt kézikönyvéből, hanem több ekkoriban papírra vetett beszédéből és publikációjából szintén világosan kiolvasható –, olyannyira fontosnak és egyúttal hiányosnak tekintette az országászati stúdiumok „társadalom”-mal kapcsolatos nézeteit, hogy jól érzékelhetően ez utóbbi kérdéskör tisztázására fektette a nagyobb súlyt. Következésképp úgy is fogalmazhatunk, hogy az általa körvonalazott és szorgalmazott országászati tudomány jelentős részben és szándékát

²⁵ Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1845. július 10. (Késmárk) – MTA KIK Kt.

²⁶ Hunfalvy Pál Toldy Ferencnek 1844. szeptember 17. (Késmárk) – MTA KIK Kt.

²⁷ Dodatky k Heglovmu rozumovému právu a národnému hospodárstvu (Csatolványok Hegel észjogához és országáshoz), rukopis – ŠAP ŠAL Archiv Pavla Hunfalvyho, inv. č. 376, kart. 6 (Právo, ústavnost, národné hospodárstvo).

tekintve már egy – jóllehet korai, mégis kifejezetten – társadalomtudományi fókuszú diszciplínának tekinthető. Mindez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy Hunfalvy elgondolásában az állam a társadalomhoz képest másodlagos jelentőséggel bírt volna. Inkább a kettő kölcsönös egymásrautaltságát és történelmi léptékben megtermékenyítő hatású összjátékát hangsúlyozta, aminek köszönhetően a Nyugat megalapozta és a kortársi jelenig egyre fokozódó mértékben tette nyilvánvalóvá a világ többi részével szemben megmutatkozó civilizatorikus elsőbbségét – amint arra Hunfalvy az alábbi forrásközleményben is hangsúlyos utalásokat tesz.

Harmadrészt, ugyan filológiai szörszálhasogatásnak tűnhet, de a fentebb idézett korabeli levelei és az alábbi forrásközlés egyaránt megerősítik azt, hogy a nyelvtörténeti kutatások megállapításával szemben a politikaelméleti kulcsfogalomnak számító, nyelvújítás kori *állam* szóalak Hunfalvy írásaiban már 1844-től kezdve bizonyíthatóan nyomon követhető. Sőt, minden jel arra mutat, hogy már ekkortól, kizárólagos következtetéssel, csak ezt a szót használta a magyar nyelven publikáló kortársaitól eltérően, akik még a forradalom évében is jellemzően a *státus*, illetve az *álladalom/állodalom* kifejezésekkel éltek.²⁸ Talán nem teljesen indokolatlan a feltételezés, hogy a születőben lévő modern és magyar nyelvű államapparátus, majd annak (sőt vele együtt a hagyományos magyar politikai intézményrendszernek) a párhuzamosan kiépülő összszerkezetű neoabszolutista kurzus által hamarosan bekövetkező radikális felszámolása különkülön, de együttesen is hatással lehettek arra, hogy, a korábbi terminológiai bizonytalanságot megszüntetve, 1850-től szinte egyik napról a másikra szorította ki a kortárs magyar nyelvből elődeit az *állam* szóalak tartós rögzülése.²⁹

Hogy ebben magának Hunfalvynak mekkora szerepe volt, persze kérdéses, amennyiben azonban azt feltételezzük, hogy minden bizonnyal nemcsak lehetett, de volt is hatása a tanári, tudósi és publicistai működésének, az mindenesetre közvetett igazolása lehet annak, hogy „országászati” tárgyú előadásai, beszédei és publikációi jellemzően értő fülekre találtak abban a korabeli magyar szellemi elitben, amelynek a döntő többsége eleve jogi iskolázottságúakból³⁰ tevődött össze. Hogy márpedig Hunfalvy mennyire fontosnak tekintette, hogy az általa országászatnak nevezett átfogó szemlélet és szerzői ismeretanyag minél szélesebb körben terjedjen az aktuális és jövőbeli hazai politikai döntéshozó, sőt közigazgatási elit tagjai között, arra épp az alábbi forrásközlemény nyújt eklatáns példát. Ezt a formális kötelezettség kereteit jócskán túllépő ünnepi beszédét ugyanis kifejezetten az országászat oktatása és oktatandósága melletti elméleti és gyakorlati érvek kifejtésének szentelte, amelynek ráadásul úgy helyezte retorikai fókuszába a hazai *modernizáció* felgyorsításának (nyilvánvaló geopolitikai allúzióval is alátámasztott) általános igényét, hogy eközben – a mai fogalmaink szerint – állam- és

²⁸ Minderről részletesebben és filológiai érvekkel alátámasztva lásd LAJTAI, 2023, 14–17.

²⁹ SZILY, 1902, 9.

³⁰ „[...] kiterjedt voltánál fogva, szinte át- meg átszöve a magyar társadalom leghagyományosabb, legjellegzetesebb és legfontosabb intézményeit, és ezáltal döntően befolyásolva e társadalom egész értékrendszerének kialakulását, e jogászai képzettségű és műveltségű réteget joggal tekinthetjük a kor magyar értelmisége gerincének.” VÖRÖS, 1975, 6.

társadalomelméleti, tudományterületi, valamint pedagógiai/ismeretelméleti kérdések egész sorát feszegeti, sokszor persze csak utalásszerűen. Végző soron pedig amellet szál síkra, hogy az általa egyébként pontosan nem definiált országászat nem annyira leíró, hanem célját tekintve nagyon is alkalmazott és alkalmazandó tudomány, amelynek legfőbb értelme, hogy elsajátítói a hazai viszonyok fejlesztését, azaz az ország hathatós felzárkózását mozdítsák általa elő.

*

Az alább közlendő forrás eredetije nagyobbrészt magyar nyelvű, cím nélküli kézirat, amely 15 oldal terjedelmű fogalmazványként maradt fenn, ismereteim szerint egyetlen példányban. Az írásjegyei alapján szinte biztosan autográf kézirat jelenlegi lelőhelye a lőcsei székhelyű szepességi levéltár (Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči).

A szövegközlés betűhív, a központosási és helyesírási sajátosságok, beleértve az aláhúzásokat is, a szerzótől származnak. A kisszámú kihúzott szövegrészt és utólagos szövegbetoldást külön nem jelzem. Mivel a kézirat paginátlan, ezért az oldalhatárokat a [] közötti számozás mutatja. A lábjegyzetek alapvetően a szöveg megértéséhez legszükségesebb tárgyi magyarázatokat, valamint a korabeli neologizmusok, illetve szóhasználati sajátosságok feloldását, illetve értelmezését tartalmazzák.

Forrás

Hunfalvy Pál V. Ferdinánd király születésnapja alkalmából tartott beszéde a késmárki líceumban

Késmárk, 1846. április 19.³¹

Nagyratíztelt Hallgatóság!

Valahányszor dicsősegesen uralkodó V Ferdinánd királyunk³² születés napját e' helyen, hol az ifjúságnak az élet érdekeinek felfogására és fejlesztésére alkalmassá képeztetni akar, megülljük: mindannyiszor nemcsak az ünnevelt Felség méltósága, hanem ezen helynek mondhatom rendeltetése is megkívánja, hogy azt úgy magunk épülésére mint az ifjúság serkentésére, minden magányérdeken³³ s parányi önös nézetten felül emelked-

³¹ Prejav študentom kežmarského lýcea 19. 4. 1846 pri príležitosti narodenín Ferdinanda V – ŠAP SAL Archív Pavla Hunfalvyho, inv. č. 313, kart. 3 (Prejavi a prednášky).

³² Habsburg–Lotaringiai Ferdinánd Károly Lipót József Ferenc Marcellin (1793–1875) I. Ferdinánd néven osztrák császár és lombard–velencei király, V. Ferdinánd néven magyar és cseh király (1835–1848).

³³ *magányérdek* = magánérdek

ve tegyük, 's a' nagy egésznek, az országnak lelkesedést költő 's hazafiúi szándokot érlelő eszméjén fölmelegedjünk. 'S ha ez napi beszédeimmel a' nagyratisztelt hallgatóság értelmét eltalálni 's tetszését megnyerni valaha tudtam, sikerüljön az ma is, midőn inkább e' tudományos intézet pártfogóihoz és barátjaihoz, mint a tanuló ifjúsághoz, mely többnyire távol van, irányozhatom szavaimat!

Kik a' tanuló ifjúságban az édes haza legdrágább reményét látjuk, bizonyosan mindnyájan többször aggódva kérdeztük magunktól és másoktól, valljon a' sok tanítani és tanulni való közül mit és hogyan kellene leginkább használni, hogy, mennyiben a' Tudományos intézeteken állhat, részünkről a' hazának ama' reménye valóban teljesülésnek inditassék? Mert „hátra vagyunk mindenben”! hangzik a' kárpáti szirtekről, és „hátra vagyunk”! viszhangzik a' havasalföldi hegyekről: az egyetemes riadás néz jobbra 's néz balra mi segítsen a' hátramaradás; 's a' sok javaslat és jóslat Tiszán innen és túl, 's merre a' Duna és Száva folynak többnyire a' tudományos intézetekben találkozunk, mint a' honnan a' szebb jövődönék korányát³⁴ egyedül vagy főképp várhatni. Ha valaha, bizonyosan most igazán aggódtat bennünket, hogy mit és mennyire használjunk képzésre; [1] ha valaha, bizonyosan jelen időben 's honunkra nézve kettős érdekü a' társadalmi és állami tudomány, vagyis általunk úgynevezett országászat;³⁵ 's a' mit és mennyire kiváltkép abban kívánjuk megtudni. – Az iskolának külön érdeke, mely a' komoly élettel tussázna, nincsen: mégis gyakran vádoltatik, mintha nem az életre készítené tanítványait; azt gondolhatnád, az iskolának olyan tanai is vannak, melyek az életben nem használhatók sőt károsok. Azután mi csuda, ha nem egy némely ember, hanem sokan, hanem különösen az országos hatalom kezelői bizodalmatlan szemmel nézik a' bölcsészetet, mely az államot fejtegeti, annyira, hogy nagy tudományos intézetekben gyakran több tanító erő és pártoló figyelem jut a' bogaraknak, mint az egész országászatnak, mely a' társadalom és állam viszonyainak beláthatlan sorát felfogni, megérteni, sőt alkotni tanítja. 'S mintha még az nem volna elég akadálnak, kitűnő bölcsészek is úgy hajdan mint most majd egyenesen majd mellesleg nem javasolják az ifjak előtti országászkodást. A' régi korból a' stagirai bölcs³⁶ szól két évezreden keresztül a' mi fészkelődő korunknak is, és szavait figyelmetlenül mellőzni nem tanácsos. „Mindenik”³⁷ arról ítél helyesen a' mit ért, úgymond Aristoteles; általában pedig helyes bíráló az, ki mindenben járatos. Innen az országászati tudománynak az ifjú nem alkalmas hallgatója, mivel ő még tapasztalatlan az élet dolgaiban, az országászati tanok pedig ezeket tárgyzazzák;³⁸ továbbá mivel ő a' szenvedélyektől ragadtatván hiába és haszontalan is hallgatná, pedig az országászati tanok célja nem tudás hanem cselekvés. Azért mindegy, korára vagy erkölcsére nézve valaki fiatal-e; mert hogy az ifjú nem alkalmas hallgatója az országá-

^{*} 1846ban a' IVhó 19dike a' husvétii szünnapokra esett. (Hunfalvy Pál eredeti jegyzete.)

³⁴ *korány* = hajnal

³⁵ *országászat* = stúdium értelemben vett „politika” (vö. a bevezető tanulmánnyal)

³⁶ stagirai bölcs: az ókori Sztageira városában született görög filozófus, Arisztotelész (Kr. e. 384 – Kr. e. 322)

³⁷ *mindenik* = mindenki

³⁸ *tárgyaz* = tárgyal

szatnak, mert nem korában van az akadály, hanem abban, hogy még a’ szenvedélyeknek hódol, ’s szenvedéllyel űz mindent: ilyennek pedig a’ tudás szintoly keveset használ, mint annak, ki nem bir magán uralkodni.”³⁹ – Az új korból Hegel⁴⁰ [2] tűnik előnkbe sokak előtt legnagyobb tekintély, kinek szavait eredetiben olvasom. „Die Philosophie ist, weil sie das Ergründen des Vernünftigen ist, eben damit das Erfassen des Gegenwärtigen u. Wirklichen, nicht das Aufstellen eines Jenseitigen [ist], das Gott weiß wo sein sollte, oder von dem man in der That wohl zu sagen weiß, wo es ist, nämlich in dem Irrthum eines einseitigen leeren Rasonierens.”⁴¹ Was vernünftig ist, das ist wirklich, u. was wirklich ist, das ist vernünftig. In dieser Überzeugung steht jedes unbefangene Bewußtsein, wie die Philosophie, u. hiervon geht diese ebenso in Betrachtung des geistigen Universums aus, als des natürlichen.⁴² A’ maga jogi és állami bölcsészetről azt mondja: „[So soll denn] diese Abhandlung soll [insofern sie die Staatswissenschaft enthält] nichts anderes sein, als der Versuch den Staat als ein in sich Vernünftiges zu begreifen, u. darzustellen. Als philosophische Schrift muss sie am entferntesten davon sein, einen Staat, wie er sein soll, konstruieren zu sollen; die Belehrung, die in ihr liegen kann, kann nicht darauf gehen, den Staat zu belehren, wie er sein soll, sondern vielmehr, wie er, das sittliche Universum, erkannt werden soll.”⁴³ S hogy teljesen leverje azt, ki hivatalánál fogva kénytelen országáskodni, folytatja ’s befejezi ímígy: „Um noch über das Belehren, wie die Welt sein soll, ein Wort zu sagen, so kommt dazu ohnehin die Philosophie immer zu spät. Als der Gedanke der Welt erscheint sie erst in der Zeit, nachdem die Wirklichkeit ihren Bildungsprozeß vollendet u. sich fertig gemacht hat. Dies, was der Begriff lehrt, zeigt notwendig ebenso die Geschichte, daß erst in der Reife der Wirklichkeit das Ideale dem Realen gegenüber erscheint, u. jenes sich dieselbe Welt in ihrer Substanz erfaßt, in Gestalt eines intellektuellen Reichs erbaut. Wenn die Philosophie ihr Grau in Grau mahlt, dann ist eine Gestalt des Lebens alt geworden, u. mit Grau in Grau läßt sie sich nicht verjüngen, sondern nur erkennen; die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden [3] Dämmerung ihren Flug.”⁴⁴ Tehát Aristoteles szerint az ifjúság alkalmatlan az országászat tanulására, mivel az cselekedni tanít, ’s az ifjúság arra szenvedélyessége miatt nem való: Hegel szerint az országászat, mennyire⁴⁵ bölcsészet, általában nem is mondhatja mit kelljen államban tenni, hanem csak a’ mi történt és van azt megérteni tanítja, mihelyt pedig továbbra ereszkedik, mint a’ bagoly a’ nap világában, úgy az országászat az állam ügyeiben vakoskodik. Ily kitűnő és nagyhírű bölcsészek tanúsága, továbbá mind az, mi hírmondás vagy hírfírás által utolsó néhány

³⁹ Modern fordításban lásd ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*, ford. SZABÓ Miklós, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 7–8.

⁴⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) a német idealista filozófia utolsó és legnagyobb hatású képviselője.

⁴¹ Magyar fordításban lásd Georg Wilhelm Friedrich HEGEL: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 19–20.

⁴² Uo., 20.

⁴³ Uo., 21.

⁴⁴ Uo., 23.

⁴⁵ *mennyire* = amennyiben

évtizedekben tudomásunkra esett, azután mindenik tapasztalása, tette azt legyen bár önmagán vagy másokon az iskolai tanításról, bizonyára felette kíváncsún teszik azon kérdésnek megfejtését, hogy kell-e, 's ha igen, mennyire és hogyan kell országászatot főbb iskolában tanítani?

Az emberi léttől elválaszthatlan önkény⁴⁶ és szükségesség, szabad akarat és szeszély, belátás és vélemény minden dolgot különbözőképen fog fel. Az így levén általában, mennyivel inkább ágaznak tehát el a' társadalom és államról nézetek? Az ég, bármely pontján állsz is a' földnek, mindig üres gömböt boltoz feletted: bármit tegyen is az országult⁴⁷ ember, társadalomban vagy államban teszi azt 's bármely viszonyt vesz is tekintetbe, társadalom vagy államban ered, fejlődik 's hat célosan az. De ha igaz hogy a' földnek bármely részén is fejpontod bizonyosan az ég kellő közepén van, 's lábaddal is a' föld közepét nyomod, 's a' te zenítod és nádirod⁴⁸ minden más ember zenitja és nadira mellett egyaránt helyes: nem olyan igazak a' társadalom és államról változó nézetek is. A' kültermészetben vannak körök, melyek számtalan sугarai teljes egyenlők: a' szellemben, 's a' szellemszülte bármi viszonyban nincsenek körök; ott az igazság csak egy helyütt van, meglehet hogy többen, meglehet hogy mindnyájan egyenközü irányban keressük azt. Azért is a' kitüzött [4] kérdésre csak mí nézetünk fonálán felelhetünk, mi azonban egyszersmind a' többi nézetek vagy a' mienkkel való egyeztetését vagy pedig megcáfolását következteti.

A' szent monda szerint hogy orcájának veritékével egye az ő kenyérét, kiküldé Isten az Éden kertéből az embert; 's az óta mivé csak tudott lenni, munkája által lett azzá. 'S minden ember dolgozik, az amerikai veresszínű 's a' selymes bárányszőke szerezsen faj szintűgy mint az európai: mégis hova jutott el ez munkája segítségével, 's mennyire maradt el tőle az amerikai és a' szerezsen minden munkája ellenére! Hol ennek oka mikor mindnyájan dolgoznak, a' több vagy kevesebb munkában-e? Oh nem, hanem az európai nemzeteknél a' társadalomban olyan létezésre⁴⁹ fejlődött a' munka, milyent amazok nem is álmodhatnak, 's az államban olyan eszközlőre talált, milyentől amazok még évezredeknyire távol vannak. A' társadalom és állam léte vagy nem léte a' mindenható ok; ez teszi az országult és nem országult emberiség közötti különbséget. Bajban munkában mindnyája részes, hanem az egyik fajnak a' veritékével ázott földben az országultság⁵⁰ nő, mely a' kifáradtat enyhítő árnyába veszi, 's a' szenvedőnek vércseppeit ha arany kalászokra nem érlelheti is mindjárt, jobb jobb jövődőt hirdető szívirványba gyűjti: midőn egyéb fajnak a' veritékétől ázott földben csak reménytelenség burjánzó, melynek a' kifáradt embernyomok⁵¹ mind haszontalan áldozatai, 's vércseppek csak újabb dögletséget párolognak a' bús jövődő felé. – De Ázsiának ősterein nyugaton és keleten és délben volt 's van máig társadalom és állam, sőt az európai onnan eredt: mégis hova ju-

⁴⁶ *önkény* = önkényesség

⁴⁷ *országult* = civilizált

⁴⁸ *nádir* = a zenittel átellenes pont (csillagászat)

⁴⁹ *létezés* = szervezés, szerveződés

⁵⁰ *országultság* = civilizáltság

⁵¹ *embernyom* = nemzedék

tott el társadalma és állama segítségével az európai emberiség, 's az ázsiai mennyire maradt el tőle társadalma és állama ellenére! Hol van ennek oka, mikor az ázsiaiak szintűgy mint az európaiak társadalomban és államban élnek, a' keresztyén vallásban-e? Hisz azt is Ázsiából szerezte Europa, 's maga tette azzá, a' mi most. – A' görög szellemben-e? [5] mely örök ifjúságot lehel az európaiak lelkébe? De az is előbb 's jobban terjedt el Ázsiában mint Európában, 's ha tán jelenben csudákat tesz nálunk, mért nem tett a' keresztyénség első tizenöt századában is? Muhammed szelleme kiséperte Ázsiából, mint szélhánya polyvát,⁵² mely gyökeret eresztetni nem tud. Tehát se a' keresztyén sem a' görög szellemben nincs a' mindenható ok, hanem Európában a' társadalom és állam olyan minőségre fejlődött, milyen Ázsiában nem tudott lenni; 's az európai társadalom és államban illatoz' a' keresztyénség, Ázsiának eme' legszentebb virága, 's tesz csudákat a' görög szellem, a' szerelmes istenségnek az ifjú emberi nemre lehelt legtüzesebb csókja.

Hogy az ember magát kifejtse, 's egyediségét lehető kiválóvá tegye és személyesség legyen, dolgozni és munkálkodni kénytelen. Hanem ezen munkálkodása egyoldalúságra hajtja, mert a' munkaosztás szükségénél fogva részzé lesz ő, ki mint isten képe, tökélyességre⁵³ van teremtvé, mely nem egyoldalúság vagy rész, hanem teljesség. A' mely társadalom az embernek ezen fejlődését lehetővé teszi, hogy a' teljesség tudatára juthat, az helyes, mert biztosítja az egyediséget; 's a' hol és mennyiben Európában a' társadalom ezt teszi, ott és annyiban az igazán európai, mert ott valóban fejleszti a' munkának azon létegzését, mely a' szellem birodalmát magáévá tevén az egész földet meghódítandja. Ázsiában a' társadalom a' részzé lett embert leköti, 's rabjává teszi munkájának, azért is ott a' bilincsel szellem zsiabbadoz 's az emberiség mind jobban süllyedez 's a' kutak és források apadnak 's a' pusztaság homokai terjengenek. – Hogy az ember a' munkalétegzést beláthassa 's beléje értelmet öntsön; hogy a' szükséges egyoldalúságok ellenkező érdekeit nemcsak kiegyenlítse hanem összehatásra bírja; hogy az egyesnek parányi erejét az egésznek roppant erejével támogassa; 's a' maga részén dolgozván mégis a' teljességnek léteges tagja legyen 's az egészet öntudatába zárja; hogy végre az egyesek fáradság szerezte anyagi és szellemi birtokát szerzőik halálával az enyészésnek át ne engedje, hanem köz és állandó birtokul megörökítse:⁵⁴ mind azért a' társadalom felibe és körülről államot alkot, mint az egyetemi- [6] ségnek valószínűjét. A' mely állam a' társadalomban részre szűkült embert az egész létre felmagosítja, 's önmagát és a' társadalom tagjait mint saját tagjait a' véletlenség alól felszabadítván az észszerűség szabadságára emeli, az helyes és európai állam. S ilyen állam a' munkalétegzésnek hódítását soha kezéből ki nem eresztendi, 's az lesz törvényhozója a' földkerekségén lakozó különféle színű és fajú népeknek. Ázsiában az állam csak szívni nem táplálni, csak kötni nem szabadítani tud; száműzte a' jogot, mert elnyomta az egyedet, 's a' jog helyett az uralkodói székbe vad önkényt ültetett, melynek kezében a' hatalom emésztetik, mint tűzben a' gúzs. Azért egymás után idegenek alá kerülnek az ázsiai népek, 's a' mely földrész az őshajdan-

⁵² *polyva* = másképp pelyva, a gabonacséplés értéktelen mellékterméke

⁵³ *tökélyesség* = tökéletesség

⁵⁴ *megörökít* = továbbad, öröklül hagy

ban tanító volt, az jelenben kemény inasságra íteltetik. A' társadalom és állam tehát az emberi elmének legragyogóbb műve, melyen megsemm mondhatjuk, hogy hány évezreden át dolgozik már, 's mely mégis csak Európában itt ott, 's Éjszak Amerikában, mint Europa elsőszülött gyarmatában, de európai emberek között, diszlik, bár távol még a' tökélytől; diszlik, azt gondolnád szélesen terjedve, valóban pedig az emberiség alig egy ötödét magában foglalva. 'S ím a' kitűzött kérdésre megkívánt felelet részben már ebből foly. Mert ha igazán mű⁵⁵ és nem termés⁵⁶ a' társadalom és állam, úgy az nem is születik az emberrel, hanem ő azt fejlődése által megszerzi; ha igazán mindaddig az emberiség alig egy ötödét boldogítja a' társadalom és állam: úgy azt nem könnyen, hanem nagy erőködés, és sokak tömegestüli erőködése által szerezte meg; ha igazán Ázsia jelenben Európától kemény inasságra hajtatik; bizonyosan azért szenvedti azt, mivel társadalma és állama elfajulván üdvös hatását elveszté, 's a' melynek az országultságot és vele a' művelődést állandósítani van rendeltetése, az annak pusztítója lett. Már a' mi velünk nem születik, hanem művelődésünk után, még p[edi]g bajosan és tömegestüli közremunkálkodással⁵⁷ szerzünk, azt csak úgy lehet megörzenünk, 's megőrizvén tovább fejleszteniünk, ha minél többeknek tisztán van tudatában, 's ha lehetne, mindnyá- [7] junk másik természetévé válik; szóval azt tanítás által lehet csak megörökíteni, 's minden egyesnek tanulás által megszereznie. Tanulni mit tesz? Részint magunk kívül, részint magunkban levő tényeket tudatunkra hozni, 's így valóban magunkévá tenni, nem azért, hogy mint tartalmát az edény birjuk, hanem hogy mienk levén a' tartalom, cselekvéseink belőle fakadjanak. – Hogyan történik e' tanulás? Vagy esetleg⁵⁸ vagy kiszámolt terv szerint: úgy tanít a' tapasztalás, így a' tudomány, az iskola. 'S itt a' tér, mellyen a' tanulás különböző utjai iránt erősségeit⁵⁹ kirakja a' kételkedés. A' tanulás szükségét általában senki józan nem tagadhatja, nem különösen a' társadalom és állam tanulását: de az iskolabani vagy tudomány általi tanulást vetik meg sokan, 's annál magasabbra emelik a' tapasztalást. Igaz lesz ugyan mindig az europaeszü költőnek mondása: „bágyadt az elmélet, de az élet fája zöld-eleven”;⁶⁰ csak hogy az életnek, azaz társadalom és államnak terebélyes fája olyan csudafa, melynek egy egy ága évezeredig nő, egy egy virágja századokig virúl, 's ha ponda nem bántotta gyümölcsre ért, az emberiség templomában ünnepe van, melynek emlékezése⁶¹ sok embernyomot boldogít. Mit érhet itt halandónak 40 's ha sokra tesszük 50 éves tapasztalása? Semmit, ha előtte élt 's különbféle viszonyokban hatott emberek tapasztalásával a' magáét nem töldja 's nem igazítja! Sőt tévedés van az egész dologban. Kik a' tapasztalást a' tanulás elibe teszik, nem tudják, hogy az igazi tanulás nem egyéb mint mások tapasztalásainak összeszedése; nem tudják, hogy intéz-

⁵⁵ *mű* = mesterségesen létrehozott dolog, konstrukció

⁵⁶ *termés* = természetes úton kialakuló

⁵⁷ *közremunkálkodás* = együttműködés

⁵⁸ *eseti* = esetleges

⁵⁹ *erősség* = érv

⁶⁰ „Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, Und grün des Lebens goldner Baum.” *Mephistopheles*, In: Johann Wolfgang von GOETHE: *Faust. Ein Fragment*, Georg Joachim Göscher, Leipzig, 1790, 35.

⁶¹ *emlékezés* = emlékezet

kedései közé minden mivel nép felvevén ezen rövidített tapasztalást, leginkább ez által haladt óriási lépésekkel olyan népek előtt, melyek azt nem tették; nem tudják, hogy a mi korunk éppen azért magosabb, mivel az előbbi korok tapasztalásain áll. Hát ezt érintetlenül hagyjam, hogy az egyedi tapasztalás többnyire már előre felvett szokás meg nézet szerint – mi tulajdonképpen reája tolt idegen ragaszték – történik, mi nem más, mint festett üvegen szemlélni a tárgyakat, s azután lelkismeretesen állítgatni azok színéről; hogy tehát az egyedi tapasztalás igen sokszor más eredményt hágy a tapasztalóban, mint kellene. A tanítás is színezett üvegen általi [8] mutató lehet: mégis a tudomány nem enyém, nem tied, nem egy harmadiké, hanem az emberi észé, s ez személyiségi foltokat nem ismer: ha eleinte a tudományon személyiség⁶² látszik is, az hamar mint borban a seprő leülepszik. S valljon igazolhatlan bátorság-e kimondanom, hogy kik az országászati tanulás felibe annyira emlegetik a tapasztalást, tán azért teszik azt, mivel nézeteik nem az emberi észé, hanem kedves pápaszemecskén által nyert látás⁶³, melyek szokások, meg lehet visszaélések déli bábjai?

De az országászati tanítást szükségessé teszi még azon legnyomósabb viszony, miszerint a hazafiak⁶⁴ száma, nem mint a hajdankor városi vagy középkor hűbéri államaiban csekély, hanem nagy, s miszerint az még mind nagyobbá leend. A mely állam a tizenkilencedik században jövendőt reményleni batorodik, annak a társadalmat nem esetleges vagy idegen sőt⁶⁵ az állam létét is határozó tartalma gyanánt szükséges birnia, mivel csak úgy lehet egyetemiség, vagy a szó igaz jelentésében res publica. Már az állami lét ezen állapotában minden hazafinak a társadalom és állam mivoltáról tiszta fogalom kell, nemcsak országglónak⁶⁶ s főbb hivatalosnak⁶⁷ vagy legfeljebb tudósak is, kiknek abbéli tapasztalásokat tennie lehet. Ha a vezérlettek nem tudják, hová irányoznak a vezérleők, s hová szabad is csak vezérleleők, az állam nem élő léteget vagy egyetemiség többé, hanem erőművezet⁶⁸ s legjobb esetben magányintézet.⁶⁹ Illy állam pedig elfojtván a társadalom szellemét ázsiai tespedésre s utoljára enyészésre jut. Kormányzó hatóságot most is, mint Xenophon⁷⁰ tevé, pásztorral hasonlítani össze, s rosz néven venni hogy a népek nem úgy fogadnak szót mint a nyájak, s azért a népeket nyájakká szeretni tenni, az juh gondolat, ha együgyűségét vesszük, ördögi gondolat ha következését tekintjük. Hogy soha oda ne jussunk hol az államnak, s vele mind annak, mi szépet,

⁶² *személyiség* = szubjektivitás

⁶³ *látás* = látszat

⁶⁴ *hazafi* = állampolgár, politikai jogokkal bíró személy

⁶⁵ *sőt* = hanem

⁶⁶ *országgló* = miniszter

⁶⁷ *hivatalos* = hivatalnok

⁶⁸ *erőművezet* = gépezet, gépiesség

⁶⁹ *magányintézet* = magánintézmény

⁷⁰ Xenophon (Kr. e. 430 k. – Kr. e. 355/354): ókori görög hadvezér, filozófus, történetíró. Hunfalvy valószínűleg a *Kürosz nevelkedése* (Κύρου παιδεία) című (feltehetőleg legalább részben fiktív) életrajzára utal, amely a reneszánsz kori újfelfedezés és a *fejedelmi tükör* műfajára gyakorolt alapvető befolyását követően különösen a kora újkor Európában fejtett ki jelentős hatást a politika elméletéről gondolkodókra. A jó uralkodót a pásztorhoz hasonlító gondolatmenetek a mű I. könyv 1. és VIII. könyv 2. fejezetében olvashatók.

dícsőt és kiválót az emberiség bír, bomlania 's vesznie kellene, a' társadalom és államról fogalmakat a' főiskolában fejtegetjük, hogy abból terjedve a' nemzet közönséges tudatává meggyőződésévé válhassanak. [9]

Ha ennek megmutatásában utunkat semmi bölcsész nem állotta (mert Hegel is, mint látjuk, sürgeti az államnak tudományos felfogását, hogy a' sok félszégnek,⁷¹ melyet úgy az áltudomány mint az egyoldalú tapasztalás mindegyre táplálnak, vége szakasztassék; Aristoteles sincsen a' tanítás ellen, hanem csak megválasztja tanítványait) annál több ellenmondásra találhatunk a' tapasztalás emberei 's a' bölcsészek részéről abban, hogy mennyire és hogyan kelljen az országászatot tanítani.

Ki az észszerűt szükségesnek mondja, 's az észszerű szabadságban a' legnagyobb erkölcsi szükségességet, mellyel a' szeszélyes önkénynek legkisebb köze sincs, látja, oly igazat mond és lát, mely a' legáltalánosabb, mert törvény nélkül nincs semmi. Ámde mindenhol az észszerűt megtalálni, nem könnyű: hol azonban már ismerve van, ott egyedül balítélet vagy visszaélés, azaz önkény, nem szabadság, taszíthatja el magától. A' bölcsészet, a' mint azt legtagabb és legvalódibb jelentésben vesszük, a' bölcsészeti feladata mindennek észszerűségét vagy törvényeit ki és megtalálni: azért tartozik minden tudomány 's így az országászat is a' bölcsészeti alá, 's a' különbség mely a' tudományok között van, egyedül azok tárgyaitól ered. Valahányszor tehát tudomány tanításról van szó, tárgyát kell tekinteni, és a' mit és hogyan a' szerint meghatározni. – A' szellem és természet mindennek földje, úgy mindazonáltal, hogy némelye tisztán szellemi, mása tisztán természeti, de legtöbbje a' szellemet egy végével a' természetet másikával éri, 's úgy két mezőn ver gyökeret. A' melyek tisztán szellemiek vagy természetiek, azok elvontak (abstract), 's azok tudománya részint gondolati, mint a' logika, részint téri, mint a' matematika. Melyek a' szellemet 's a' természetet magokban társítják, azok összetesek (concret) 's tudományaik, legyen szabad így mondanom, életiek melyekben a' gondolat in 's téren kívül más tényező is, mint [10] sokféle minőség összehatásából fejlett létegenség van, 's melyek az életet magát tárgyalják. Ilyen tudomány az embertan terjedt jelentésben,⁷² 's az országászati tudomány, mely akár az embertannak egy része, akár maga, ha tetszik, az embertan. A' gondolati és téri tudományok megtalált törvényeik szerint szabadon alkottatnak és taníttatnak; a' tapasztalástól helyeslést ugyan, de nem utbaigazítást, nem bővítést fogadnak el, mert a' gondolat egyfelől 's a' terjedtség másfelől minden elvet, fejlődést és célt, mint tiszta tudományok elveit, tárgyait és eszközeit, magokban birnak. Egészen más az országászati tudomány (mert itt csak erről van kérdés.) Az embert mint egyedet és mint társas lényt kell tárgyalnia. Egyedben már lelket és testet talál, melyek mindenike más más törvények alatt fejlődik ugyan, de mind kettejének összehatása teszi az embert, ki azonban egyedül munkája által 's társadalomban lesz igazán emberré. Anyagi és szellemi munkája által küllételt⁷³ és miveltséget szerez magának: de nem lehet elszigetelt munkája, hanem számtalan mások munkájával léteges összefüg-

⁷¹ *félszeg* = felületes, felszínes

⁷² *terjedt jelentésben* = tág értelemben, tágan értve

⁷³ *küllétel* = Hunfalvy valószínűleg a hegeli „külső(leges)ség” (*Äußerlichkeit*) fogalmát érti alatta

gésben van; 's csak ezen összefüggésben 's nagy összehatásban nyeri a' küllételt, vagy is helyét a' társadalomban, birtokát, családját. Hány különféle szál szövi a' társodalmat, egy sőt több népek és nemzetek ama' méhkasát, melyben az egyed hol önkénnyel⁷⁴ hol külöktől kényszerítve választ magának munkarészt, 's vele életpályát, sikerét lehető nagyra tevén, mintegy csak magáért izzadván, igazán mégis mások küllételét eszközöl-vén a' mint ezen mások viszont az övét eszközlik! A' társadalom szövegében⁷⁵ minden külön szál szükséges, mert a' szöveg csak úgy lesz csudálatra méltó, ha mindenik tényező a' magáét lehető jól megteszi. Az országászati tudomány a' munka 's annak létezésének törvényeit szintúgy kutatja mint a' birtokét és családját; a' szellem kíváncsiságait⁷⁶ szintúgy mint az anyatermészet tulajdonait, melyektől a' társadalom függ. Hát még az államban, a' társadalom értelmes rendezőjében hány és milyen szál szövődik! Milyen fontos itt az észszerűség 's milyen szükséges tudása! Vagy nem mutatja-e Ázsiának példája hova juthatnak a' leghatalmasabb nemzetek is annak félre vagy nem értése által? S ím mind ezen szálaknak törvényeit vagy [11] észszerűségét kell tanítani; mert a' mit a' föld valamennyi országult nemzetének összes kísérletei, 's a' gondolkodó nemzetek valamennyi bölcséinek kutatásai nyújthatnak csak, azt tanítani kell, mivel egyes ember-nek mind azt tapasztalásával bejárni: a' lehetetlen. 'S ebbeli országászati tanításban a' mint teljesen egyezünk Hegellel, annyira különbözünk tőle azon tanítás gyakorlati fo-ganatjára nézve. Hogyan, a' bölcsészet nem volna többé az élet sem ékesítője sem vezé-re? Tán hiú tudásban áll, mit már Sokrates⁷⁷ oly diadalmasan megvívott? Ily egyoldalú-ságra lehetetlen bölcsészetünknek sülyednie. Mert ha igaz hogy az, 's különösen az országászat soha nem mondhatja, milyen legyen valamely bizonyos állam: akkor a' böl-csészet oktondiság, legjobb esetben merő haszontalanság, az államban p[edi]g nem be-látás hanem örökké szeszély, 's vad önkény mely magának törvény, határoz! A' bölcsé-szetnek egyéb tiszte nem volna, mint a' már meglevőt tudományosan felfogni; ő olyan szegény, 's valóban szaraz dajka volna, ki untalan a' gyermekek után mosogatna törölget-ne, a' nélkül hogy valaha tisztaságra szoktathatná őket! De hát a' meglevő ésszerűleg támadt-e mindég? Ha igen, úgy a' cselekvő emberek vagy gépek, kiket kénytelen⁷⁸ hajt, a' mi lehetetlen; vagy tökélyesek, kik soha nem hibáznak, mit a' tapasztalás minden órapercben megcáfol; vagy hibás tettek nincs következése, hanem mihelyt meglett azonnal nyom nélkül el is vész, 's csak az észszerű okoz eredményeket, mit úgy a' tapasztalás, mint a' tiszta gondolat tagad. 'S azt mondani, hogy a' félszegség, baj, nyomorúság, mely oly sűrűn tódul szemünk elé, csak eseti, az ésszerűség p[edi]g a' lényeges, 's más részről mégis állítani, hogy a' bölcsészet az államot nem oktathatja, holott éppen azon esetiek okozzák legtöbb baját, annyi mint körben forogni, 's mégis hinni, hogy kimene-telt találtunk. Bizony sok ferdeség történik 's lesz országos törvénnyé belátás hiából⁷⁹:

⁷⁴ *önkénnyel* = önként

⁷⁵ *szöveg* = szöveget

⁷⁶ *kíváncsiság* = szükséges kíváncsi, elengedhetetlen kellék

⁷⁷ Szókratész (Kr. e. 469 – Kr. e. 399) ókori athéni filozófus, a klasszikus görög filozófia atyja.

⁷⁸ *kénytelen* = kényszer(űség)

⁷⁹ *hiából* = hiából, hiányból

de a' bölcsészet, mely nem egyéb, mint a' mindig növekvő 's közönségessé vált belátás, egyre felfedezi a' hiányokat; a' bölcsészet megmondja, meg is mondhatja milyen legyen az állam. S ezt tudtomra Lykurgus⁸⁰ és Solon⁸¹ ideje óta nem is tagadta egy bölcsész sem Hegelen kívül. [12]

De midőn az országászati tanításban Hegellel megegyezünk, elutasítván azok véleményét, kik a' szűk tapasztalást a' rendszeres tudomány elibe a' teljesség tekintetében is teszik; midőn egyszersmind abbeli tanításnak Hegelnél több fogamatot az élet alakítására tulajdonítunk: nem ütközünk-e Aristoteles tekintélyébe vagy inkább az általa kifejezett igazságba? Ha sikerült előadott néhány vonással a' társadalom és állam mibenlétét úgy rajzolni, hogy az előadás nehézsége a' tárgy végetlen nagyságát elérje, bizonyosan figyelemre méltónak találjuk Aristoteles szavait. Sőt hogy azokat méltassa, előadásomra sem szorúl az, ki az államról elmélkedett, 's kicsoda közülünk nem elmélkedett róla többször? Bátran állíthatom, Aristoteles kétezer évvel előtt kimondta, mit mindnyájan naponként éreztünk. Igen is az ifjúság, nem kora, de tapasztalatlansága 's leginkább szenvedélyessége miatt alkalmatlan az országázkodásra. Beszélj neki a' társadalom rendeiről, a' mint a' munkaosztáson fejlenek, és a' birtokról, vagy az állam rendeiről, a' mint kiváltság, születés vagy nemzetiség alkotta és örözte, most pedig a' munka sikere után ismét feltámadnak:⁸² nehezen fogja beszédedet, mert ő nem érezte talán még azon viszonyok akár létét akár hatását. Beszélj neki az egyházról és hitről, az iskoláról és nevelésről: 's ő, kit az élet fanyarsága még nem rágott, ki tagja levén az iskolai ifjúságnak vagy bár nem levén, a' függés üdvösségét 's a' munka szükségét csak érzéki oldaláról, mint kedvfojtót ismeri többnyire, vagy meg nem fogja beszédedet, vagy nem hiszi. Beszélj neki a' családról, 's meglehet néha mosolyra indítod. Alig van tárgy az országászati tudomány széles csarnokában, melyről az ifjúnak pajkos szeszélye nem mondhatná: mi közöm hozzá! – Ha ez így van hová lesz renditetlen meggyőződésünk, hogy országászatot tanítani kell? – Iskolai országász⁸³ és Aristoteles között azon különbség van, mely tanítványaink és Aristoteles barátjai között. Nálunk az iskolai országász olyanokat tanít, kik még kevés tudománnyal 's még kevesebb tapasztalással bírnak ugyan, hanem nemis azért tanítja, hogy a' mit délelőtt a' lelkében hallottak, a' szerint délután az élet viszonyait alkossák: de azért, hogy az elvekkel, 's azok következményeivel megismerkedve a' dolgok [13] ésszerűségét kutatni és tanálni tanulják, midőn a' cselekvő életbe lépnek, 's hogy ez által tapasztalások tevésére valóban képesekké váljanak. A' milyen nehézségeket például felhoztam, hasonlókat minden tanuló tárgyánál lelünk. A' betűző gyermek szint oly kevésbé fogja fel a' betűk roppant eszközölését a' szellem birodalmában, mint nem tudja, mért tartatik Guttenberg nagyobb tiszteletben, mint a' legény, ki

⁸⁰ Lükurgosz valószínűleg a Kr. e. 8. században élt spártai törvényhozó, akinek a nevéhez köti a hagyomány a spártai alkotmány kidolgozását, bár létezése – az egykorú források teljes hiánya miatt – nem bizonyítható.

⁸¹ Szolón (Kr. e. 638 k. – Kr. e. 558 k.) ókori athéni államférfi, a róla elnevezett átfogó politikai reformok (alkotmány) megalkotója.

⁸² *feltámad* = kialakul, létrejön

⁸³ *országász* = politikus (itt: a „politika” stúdiumát oktató személy)

tarka vesszőt hoz az erdőről. De azért ne tanítsuk a' gyermeket? 'S habár olyan az ifjúság mégis, midőn az országászati tárgyakkal ismerkedik, már közel áll az élet valóságához, mintegy féllábát annak küszöbére tette már: azért iskolai országász nemcsak a' meglevőnek felfogását eszközlí, hanem annak hiányát is bizvást megmutathatja. Nem volna méltó hivatására, ha p. o. oda nem vinné tanítványait, hogy a' birói tiszt összeforrásának az igazgatással, mint az helyhatóságainkban van, lehető rosszát át ne lássák; vagy közlekedéseink ügyét, akár azt nézzük ki építi, akár, hogy mint építik, a' legsajnosabbnak ne találják. Avvagy mi gátolja ennek felfogatását, hogy a' törvény, mely nálunk a' nemteljeskorúnak adósságait legtöbb esetben megvétetni nem engedi, azt pedig ki azon törvény jótéteményét magára alkalmazni akarja, mint csalót nem bünteti, félszeg, az ifjúság erköcstelenségét legyezö, 's a' pazarlásnak, melyet kerültkteni akar, egyenes előmozdítója; 's hogy félszege még jobban kirí, midőn ifjú, ki apja vagy gondviselője tudta' nélkül tajtpipát sem vehet, egész megyét mint alispány kormányozza, 's benne az igazság kiszolgáltatását kezeli? De méltatlan volna hivatására, ha az életi tudományok különbségét az elvontaktól lehető szembeszökőnek nem adná elő, hogy tudják tanítványai, mi szerint az alkalmazást nem lehet előokoskodni,⁸⁴ hanem hogy ezt az élet kínálja. Az országászatnak két alapját világosan tanítania kell, a' szabályokat t. i. melyeket a' dolgok észszerűségéből kiszármaztatunk, 's az eseteknek a' szabályok alá rendelését, mit a' külön esetekben találni kell. A' szabályokat adja a' tudomány, az alárendelést tanítja gyakorlati életben a' tapasztalás. Aristoteles ellenben országázkodásában nem csak a' szabályokat érti, hanem, minthogy tanuló barátjai a' görög állami életben – mert társadalmat nem ismertek a' [14] görögök – részvevők valának, az egyes esetekbeli alárendelést vagy az eldöntést is adja. – De ha ilyen különbség van közöttünk 's a' görögök között Aristoteles idejében, 's ha mi csak az észszerűséget általában, nem az egyes alárendeléseket is taníthatjuk, nem történik-e visszaélés? 's ha igen, a' lehető visszaélés nem olyan-é, hogy azt minden áron, az országászati tanítás megszüntetésével is lehetleníteni kell? – A' milyen bizonyos, hogy visszaélés mindenütt lehet hol ember van, olyan bizonyos az is a' történetek⁸⁵ tanúsága szerint, hogy a' tanítás és tanulás, bármi félszeg volt is, az emberiségnek soha nem volt legnagyobb kártevője. Van arról téve, hogy a' fák égbe ne nőjjenek; azután bizakodjunk a' tudományba, mely nem enyém, nem tiéd, hanem az emberi észé, 's melyben a' személyiségi nyom hamar leülekszik, mint seprő a' borban. Azért ne tartsunk Heggelle, hogy mint a' bagoly csak naplemente után repdes, úgy az országászat csak a' multnak legyen sírásója; hanem legyen az sas, mely a' felkelő napba néz, 's vezérelje a' folyó munkát! Mert a' társadalmi állapotokat az ember és munkája mind tovább fejleszti; az államban is megállapodás nincs egyéb, hanem a' mely változtatlan céljában van: intézkedései a' társadalmi állapotokra simulnak 's kísérik folyvást. Ha ezen fejlődésben bölcs országlat,⁸⁶ mely a' bölcsészetnek 's az országászatnak cselekvő tanítványa, nem vezérel, hanem a' pillanattól élő 's pillanattal muló szeszély vagy kapko-

⁸⁴ *előokoskodik* = kikövetkeztet

⁸⁵ *történetek* = történelem

⁸⁶ *országlat* = politika (értsd: hatalomgyakorlás)

dás: úgy az esetiség, mely kivétel fogott lenni, szabály, 's nyomor és inség foglalja el 's jelent 's tölti be a' jövőndőt. Magyarország fejlődését kiváltkép vezérelje bölcs országlat, különben a' hátramaradt nem éri el az előhaladtakat, 's ha el nem érheti azokat, Magyarország az austriai birodalomban nem fénypont, 's a' birodalom nem első hatalmasság többé. Azért ha főbb iskoláinkban az országászati tudományt terjesztjük, inkább mint bármi más, eszközöljük Magyarország fejlődését 's az austriai felséges uralkodó háznak dicsőségét. 'S kérдем, hathatósabban ennél éltethetjük-e V. Ferdinánd királyunkat? – [15]⁸⁷

Rövidítések és irodalomjegyzék

MTA KIK Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára
ŠAP SAL	Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči
*	
29	29: <i>Magyar törvény</i> , In: <i>Figyelmező</i> , (1839) 25. sz. 401–408.
BODNÁR-KIRÁLY 2018	BODNÁR-KIRÁLY Tibor: <i>Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi eszmetörténetében (Politica és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában)</i> , Budapest, ELTE BTK, 2018 (doktori disszertáció).
BODNÁR-KIRÁLY 2025	BODNÁR-KIRÁLY: <i>Staatsklugheit and Political Knowledge in the Eighteenth-Century Kingdom of Hungary</i> , 2025 (kézirat).
ECKHART 1936	ECKHART Ferenc: <i>A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935 (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története II)</i> , Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

⁸⁷ Az utolsó lap verzőjára tintával felvezetve: 1846. Apr. 19.

- FOGARASI
1833
- FOGARASI D. János: *Diákmagyar műszókönyv a' magyar-honi törvény- és országtudománybul*, Pesten, ifj. Kilian György, 1833.
- FOGARASI
1839
- FOGARASI János: *Magyarhoni magános törvénytudomány elemei, Kövy Sándor után újabb törvénycikkelyek- 's felső ítéletekkel és más bővítésekkel magyarul irta 's kiadta*, Pesten, Beimel József, 1839.
- HÚNFALVI
1841
- HÚNFALVI Pál: *Emlékezés Késmárkra (I.) Új világ*, In: *Athenaeum*, (1841) II. félév 17. sz. 257–264.
- HUNFALVY
1848
- HUNFALVY Pál: *Aristoteles elmélete a jogról*, In: *Társalkodó*, (1848) 6. sz. 44–47.
- HUNFALVY
1850–51
- HUNFALVY Pál: *Plátóni köztársaság*, In: *Új Magyar Muzeum*, (1850–51) 177–194, 268–284.
- HUNFALVY
1873
- HUNFALVY Pál: *Aristoteles elmélete a jogról és államról (Töredékek a nikomachosi Ethikából és a Politikából.)*, In: *Uő: Tanulmányok*, Budapest, Ráth Mór, 1873, 327–368.
- HUNFALVY
1986
- HUNFALVY Pál: *Napló 1848–1849*, s. a. r. URBÁN Aladár, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
- F. KISS
1987
- F. KISS Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- KOI
2014
- KOI Gyula: *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatás-tan művelésében a kameralisztika időszakától a Magyary-iskola koráig*, Budapest, Nemzeti Közszerzői és Tankönyv Kiadó, 2014.
- KORNIS
1927
- KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, II, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1927.
- LAJTAI
2020
- LAJTAI L. László: *Hunfalvy Pál két ünnepi beszéde a késmárki líceumból (1846)*, In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 18. (2020) 541–566.

LAJTAI
2023

LAJTAI L. László: *Politika és közvélemény. Hunfalvy Pál 1848–1849-es politikai publicisztikájáról*, In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!”. *Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére*, II, szerk. MEDGYESY Zsófia – PÁSZTI László, Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi Kiadó, 2023, 7–19.

LIPTÁK
1933

Johann LIPTÁK: *Geschichte des evang. Distriktual Lyzeums A. B. in Kesmark. Herausgegeben im Selbstverlage des Lyzealpatronates anlässlich der 400-Jahrfeier des Lyzeums*, Kežmarok–Kesmark, 1933.

MAGYAR
2024

MAGYAR Balázs Dávid: *A jogtanítás története a Debreceni Református Kollégiumban, 1742–1914*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2024.

NAGY
1984

NAGY Sándor: *A jogi oktatás és szervezete a Debreceni Református Kollégiumban, 1742–1914*, In: *Jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*, szerk. KOVÁCS Kálmán, Budapest, ELTE, 1984, 155–189. (Jogtörténeti értekezések 14.)

PALCSÓ
1893

PALCSÓ István: *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története*, Késmárk, Sauter Pál, 1893.

SCHEDEL
1843

SCHEDEL (TOLDY) Ferenc: *Előbeszéd*, In: *Törvénytudományi műszótár. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság*, Budán, Magyar Kir. Egyetem, 1843, iii–xii.

SZENTPÉTERI KUN
1931

SZENTPÉTERI KUN Béla: *Debreceni jogtanítók*, In: *Debreceni Szemle*, (1931) 1. sz. 1–9.

SZILY
1902

SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*, I–II, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1902–1908.

VÖRÖS
1975

VÖRÖS Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*, In: *Valóság*, (1975) 10. sz. 1–20.